

KÜLÖNFÉLÉK

A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tüneményei*

1. Bevezetésként egy rövid összefoglalást adok a csendes-óceáni világ két hatalmas nyelv-fajtájáról és nyelvtani különlegességeiről.

A csendes-óceáni régióban (Ausztrália kivételével) kb. 1700 különböző nyelv található. Ezek két nagy külön nyelvtípushoz tartoznak. Mintegy 950 nyelv az ausztrónéziai (maláj-polinéziai) nyelvcsoporthoz tartozik. Mind genetikusan összetartozó nyelvek. A kb. 750 pápua nyelv öt nagy és hat apró, egymástól genetikusan elszigetelt nyelvcsoporthoz tartozik, amelyek mind a csendes-óceáni világ délnyugati sarkvidékén találhatók.

Az ausztrónéziai nyelvek általában nem nagyon komplikáltak, csak a névmási és a birtokos viszonyokat jelző nyelvtani tulajdonságaik eléggé bonyolultak. A pápua nyelvek általában sokkal komplikáltabbak, és néhányan közülük a világ legbonyolultabb nyelveihez tartoznak. Igeragozásuk félelmetesen tagolt, nagyon különleges igeformákkal, és a több nyelvben fellépő főnévi osztálytagosítás és a vele járó mondatbeli osztályilleszkedés sok különböző osztályt foglalhat magába. Az ausztrónéziai nyelvek az elmúlt 7000 év alatt terjedtek el a csendes-óceáni világ legtöbb részében, Tajvantól délre és kelet felé. A pápua nyelvek sokkal régebbiek, első behatolásuk a mai vidékükre valószínűleg 15—20000 évvel ezelőtt történhetett (vagy még régebben), habár az utolsó nagy bevándorlásuk, amelyik több mint 500, genetikusan összefüggő pápua nyelv őseit hozta az új-guineai vidékre, valószínűleg csak kb. 5000 évvel ezelőtt a nyugat felőli maláj-polinéziai vándorlás nyomásának következménye lehetett. Az ausztrónéziai nyelvek névmási és a birtokos viszonyt jelző eléggé bonyolult nyelvtani tulajdonságairól következzenek itt néhány példa.

2. Majdnem minden ausztrónéziai nyelvben megvan a nem egyes számú első személynek névmásában egy megkülönböztetés a megszólított személy befoglalása (inkluzív) és kizárása (exkluzív) között, pl. maláj 'mi' (= én és ti) = *kita*, 'mi' (én és ők, nem ti) = *kami*. A fidzsi nyelvben a névmásoknál és a birtokos viszony kifejezésénél egyes, kettes, hármas és többes szám lép fel. A nem egyes számú első személyű névmások a következők: kettes szám inkl. *kendaru*, exkl. *kemundrau*, hármas szám inkl. *kendatou*, exkl. *keitou*, többes szám inkl. *kenda*, exkl. *keimami*. A nyugati ausztrónéziai nyelvekben a birtokos viszony többnyire egyszerűen birtokos utóragokkal vagy birtokos névmások segítségével van kifejezve, de a keleti ausztrónéziai nyelvekben a helyzet sokkal komplikáltabb. A legtöbb melanéziai keleti ausztrónéziai nyelvben a birtokos viszonyt többféleképpen fejezik ki, ami attól függ, hogy ki vagy mi a személy vagy tárgy stb., amire a birtokos viszony vonatkozik. Egy nem elidegeníthető állandó birtokos (pl. testrészek, rokonsági viszonyok) birtokos utóragokkal van kifejezve, pl. a déli vanuátui lenakel nyelvben *rem* = 'apa', *rem-ok* = 'az apám', *rem-am* = 'az apád', *rem-elau* = 'mi (inkl) kettőnk apja', *nelm-emlau* = 'mi (exkl.) kettőnk kezei'. Az elidegeníthető, alkalmi birtokos viszony kifejezésére a birtokos ragok több különböző, a birtokos viszonyban szerepet játszó birtokos névmási alapformához kapcsolódnak. Ez a birtokos névmás egyes nyelvekben az illető főnév előtt áll, más nyelvekben utána. Például a fidzsi nyelvben három ilyen birtokos névmás található. Egyik ehető tárgyakat foglal magába, a második iható folyadékokat, a harmadik pedig más tárgyakat. Ezek a névmások a birtokos személyragokkal ellátott módszavakból állnak, és a fidzsi nyelvben a főnév előtt állnak. A fidzsi 'ehető' módszó az egyes számban *ke-*, az iható módé *me-*, és a harmadik, semleges módé *no-*. 'Az ő yam gyökere (trópusi gyökérgumó)' = *na ke-na uri* = (*na* 'előszó' -*na* 'az övé', *uri* 'yam gyö-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. június 12-i ülésén elhangzott előadás szövege. A szerző a canberrai egyetem professzora, az óceániai nyelvek atlaszának szerkesztője. (Vö. WURM, S. A. — SHIRŌ, H., Language Atlas of the Pacific Area. Canberra, 1981—1983.) — A szerk.

kér'); 'a vized' = *na me-mu wai* = (-*mu* 'a tied' *wai* 'víz'); 'a házad' = *na no-mu vale* = (*vale* 'ház'). A fent említett lenakel nyelvben öt ilyen birtokos névmásfajta lép fel. Az alapformájuk: *nek-* ehető tárgyakat jelez, *nemw-* iható folyadékokat, *ne-* valamit, amit el lehet ültetni, *limwa* valamit, ami valakinek hazájával függ össze, és *taha* más tárgyakat, pl. *ten limwa-k* = (*ten* 'haza', *-k* 'az enyém') = 'az én házam'. A legtöbb melanéziai ausztronéziai nyelvben legfeljebb fél tucat ilyesféle névmás lép fel, de egyes mikronéziai ausztronéziai nyelvekben, pl. a Truk szigetek nyelvén, a számuk jóval nagyobb.

3. Érdekes még megemlíteni, hogy az ausztronéziai nyelvekben egymástól nagyon eltérő mondattani típusok találhatók. Az egyik két alaptípusra oszlik. Az első a nyugati maláji-polinéziai régió déli nyelveiben található, és aránylag egyszerű. Ez átváltozik kelet felé az óceáni alaptípusra, amelynek egyik különlegessége a fent említett névmási és birtokos viszony jelzésének vegyülése. A másik típus a tajvani, a Fülöp-szigeteki és egyes indonéziai nyelveknek jellemzője (pl. Borneónak és Szulavészinek északi részeiben beszélt nyelveknek). Ez az úgynevezett 'fókusz típus', amelyiknél az ige el van látva egy olyan raggal, amelyik különböző eseti és hangsúlyozási lehetőségekre mutat rá a mondatban levő főnévnél. Nehéz lenne erre példát hozni, mert hosszú és bonyolult magyarázatokra lenne szükség hozzá. Talán elegendő rámutatni arra, hogy 'a gyermek ki fogja venni a játékot a dobozból' magyar mondat a Fülöp-szigeteki tagalog nyelvű fordításánál az ige- nek és egyes mondattani partikuláknak formái különbözők, ha a hangsúly a gyermekén (mint cselekvőn) van, vagy a játékon (mint szenvedőn), vagy a dobozon (mint az irányon vagy helyen).

4. A csendes-óceáni világ nyelveinek legtöbb különleges tüneménye a pápua nyelvekben található. Ez a szókincsben is észrevehető. Azoknak a kifejezéseknek, amelyek olyan tárgyakra, cselekvésekre stb. vonatkoznak, amelyek nagy fontosságúak a beszélők kultúrájában, gazdaságában, szellemi felfogásában és életében, nagyon szűk, pontos értelmük van. Így például a kiwai nyelvben Pápua Új-Guinea délnyugati partvidékein a nagy Fly folyó torkolatánál több mint 50 különböző szó található a banán különböző fajtáira, nagyságára, különböző érettségi fokaira stb. Van egy általános szó a 'banán' fogalom kifejezésére, mégpedig *sime*, de azt alig használják a kiwai beszélők. Egyúttal különböző tárgyakat stb., amelyek nekik értéktelenek, nem érdekesek, nem fontosak és nem veszélyesek a beszélők szempontjából, sokszor összefoglalnak egyetlen szóval. Így pl. a kiwai *nuuna* szó nem szűrő, nem kellemetlen és nem ehető rovarokra, bogarakra stb., haszontalan és értéktelen fákra és növényekre, nem ehető halakra stb. vonatkozik. Cselekvések megnevezésére szintén nagyon szűk és pontos értelmű kifejezéseket lehet találni pápua nyelvekben. Ilyen kifejezések sokszor sorozatokba összekapcsolt főnevekből és igékből állnak, amelyek egyikének jelentése nagyon széles és sokféle különböző fogalmat foglal be, és a többieknek szűkebb és pontosabb az értelmük. Így pl. a Pápua Új-Guinea közepén honos kalam nyelvben a *nde-* ige jelentései: 'megfogni, kézben tartani, megkapni, megérinteni, kezelni valamit, elfogni, megragadni, megállítani, abbahagyni valamit, befejezni stb. stb.' Az *am* szó csak 'valamilyen helyről elmenni'-t jelent, tehát *nde-am* = 'megfogni-elmenni' = 'valamit valahonnan elvinni'-t jelent. A széles értelmű *ning-* ige 'észlelni, észrevenni, érezni, látni, hallani, szagolni, tudni, gondolni, megérteni, beképzelné stb.' jelentésű, így tehát a *ngos-tep-ning* = 'gondolat-jó-észlelni' = 'szeretni vagy megsodálni valamit' jelentésű. Más nyelvekben, mint például az Új-Guineától kelet felé eső szigetvilág egyes pápua nyelveiben az igék szűk és pontos jelentése nem ilyen sorozatok által van kifejezve, hanem az igékhez csatolódó ragok segítségével. Ilyen nyelvekben, például a Santa Cruz Archipelago egyes szigetein honos äyiwo nyelvben, egyes igék jelentései például a következők: 'valakinek valamit dühösen odaadni', 'valamit valamivel többször megütni úgy, hogy megpuhuljon', 'valaminek (pl. egy kerítésnek) belső oldalán végigmenni' stb.

5. A fenti összefoglalásban már említettük, hogy egyes pápua nyelvekben erős osztálytagosítás található. Erről lejjebb tüzetesebben lesz szó. Itt csak azt említem, hogy egy jó pár nyelvben,

amely az összefoglalásban említett 500 genetikusan összefüggő nagy nyelvtörzshöz tartozik, a főnevek osztálytagosítása nincs jelezve magukon a főneveken, hanem azzal, hogy a különböző osztályokhoz tartozó főnevekre különböző segédigék vonatkoznak. Így például az enga nyelvben, Pápua Új-Guinea központi nyugati hegyes vidékén, a 'lenni' (német *sein*) fogalmát 12 különböző segédige fejezi ki, és ezek 12 más-más névosztályt jeleznek a főneveken, amelyekre vonatkoznak, pl. disznóknál *kate* ez a segédige, asszonyoknál *pete*, csúszó-mászó állatoknál *si*, édes burgonyáknál *pale* stb.

6. Néhány szó a pápua nyelvek fonológiájáról. — Általában véve ez nem nagyon komplikált a nyelvek nagy részében, bár egyes különleges fonetikájú hangok előfordulnak. De egyes nyelvekben, főleg az Új-Guineától keletre fekvő szigetvilág pápua nyelveiben és az Új-Guinea központjában nyugatról keletre húzódó hegyes vidék egyes nyelveiben nagyon komplikált fonológiák vannak. Így például az Új-Guinea keleti csúcsától elég messzire fekvő Rossel-sziget yele nyelvében tizenegy nem nazális fonéma lép fel, amelyekhez még nyolc nazális magánhangzó fonéma adódik. Mindezek rövid és hosszú fonémi alakban találhatók, ami összesen 38 fonémi megkülönböztetést jelent a magánhangzóknál. A yele nyelv mássalhangzói fonemikus összetétele is nagyon bonyolult. A zárhangoknál és a nazális mássalhangzóknál bilabiális, dentális, alveoláris és veláris fonémák találhatók. Ezek fonemikus nazális kapcsolatban is fellépnek, és nem labiális mássalhangzók fonemikus egyidejű kiejtése labiális mássalhangzókkal gyakori. Azonkívül fonemikus labializálás és palatalizálás is található.

7. A fent említett segédigéken alapuló főnévi osztálytagosítás az 500 nyelvű nagy pápua nyelvcsoporthoz sok nyelvének tulajdonsága. A sok más pápua nyelvben található főnévi osztálytagosítás a főnevekhez stb. csatolt elő- vagy utóragokkal van jelezve. Az osztályok száma elég nagy lehet, például a már említett äyiwo nyelvben 39 előragokkal jelzett osztály lép fel. Az egyes osztályok sokszor szemantikai alapon vannak megkülönböztetve a különböző osztályokhoz tartozó főnevek által jelzett tárgyak stb. tulajdonságai, formái és nagysága szerint. Ennek logikája sokszor elég különleges, pl. az äyiwo nyelvben több, a víz alatt úszó vízimadár a 'cápák' osztályához tartozik, és az úgynevezett 'fában levő lyukak'-osztály magába foglal fereg által megrágott diókat, dobokat, tetőgerendákat (amelyeket a fehér hangyák sokszor kivájnak) és a fehér hangyákat magukat is. A nyelvben vannak főnevek, amelyeknek általános jelentései szélesek és határozatlanok, s amelyek különböző osztályelőragokkal találhatók különböző szűk és pontos jelentésekkel. Így például a főnév *-pa:-*nek (amelyik nem léphet fel osztályelőrag nélkül) az általános jelentése körülbelül 'szilánk'. A *nyi-* előrag hegyes tárgyak osztályát jelzi, tehát a *nyi-pa:* jelentése 'tüske'. A *no-* előrag olyan tárgyak osztályát jelzi, amelyek egy nagyobb tárgynak nem könnyen és világosan kivehető elválasztott kis részét vagy részeit jelzik, ezért a *no-pa:* olyan fakéregdarabokat jelez, amelyek kezdenek lemállani vagy lehámlani egy fatörzsről (ami rendszerint előfordul több fatipusnál a csendes-óceáni és ausztráliai világban). A *nyo-* előrag messzire eltávolodó tárgyak osztályát jelzi; ezért *nyo-pa:* egy ijat jelent stb. Ugyanígy, az äyiwo nyelvben sok főnév úgy van levezetve bizonyos igékből, hogy az igető elé névosztályokat jelző előragok lépnek. Pl. a *-va* ige 'egy nem kifejtett állapotban lenni'-t jelez. A *gi-* előrag az emberi hím osztály jelzője, tehát *gi-va* = 'hímnemű kisbaba'. A *si-* előrag az emberi nőnemű osztály jelzője, ezért *si-va* = 'nőnemű kisbaba'. A *pi-* előrag a serdülő korú emberi hím osztály jelzője; tehát *pi-va* egy serdülő korú kamasz. Az *u-* előrag a banánosztályt jelzi, ezért *u-va* egy nem kifejtett kis banán stb.

8. A pápua nyelvek legnagyobb nyelvtani komplikációi és különleges tüneményei az igéknél találhatók. A legtöbb pápua nyelvben az igeragozás nagyon sokalakú, és igen sok nyelvben rendkívül bonyolult. Az igeformáknál a cselekvés idői, módjai, sokféle aspektusa, az alany, a tárgy és a közvetítő tárgy személye, száma (néha a neme is), a cselekvés iránya, távolsága a beszélőtől, az

eszköze vagy szerszáma (pl. a kéz, egy kés, szerszám stb.) és még sok másféle tulajdonsága kifejezhető egy igeformában ragokkal, magánhangzó-változásokkal, igetövek változásaival, a ragok változó sorrendje által stb. stb. Így például az úgynevezett északi Santa Cruz nyelvben, amely a már említett äyiwónak rokon nyelve, egy mondatvégi igénél hét előragi és 23 utóragi pozíció található. Ebben a nyelvben még az ilyen hosszú, bonyolult igeformák is aránylag egyszerűen áttekinthetők, mert alig vannak morfofonémikus változások a nyelvben, és az egyes ragok mindig ugyanabban a formában lépnek fel, csak a sorrendjük változó, ha a ragok bizonyos különböző ragsorozatoknak tagjai. Sajnos ez kivétel a pápua nyelvekben. A legkomplikáltabb nyelvekben sok morfofonémikus változás lép fel a ragok sorozatánál. Ez azt jelenti, hogy három igeutórag, amely például az alany személyét, a cselekvés idejét, továbbá a cselekvés pillanatnyi aspektusát jelzi, egymás utáni sorrendben állva, összeolvad, és teljesen új formát képez. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy aránylag egyszerű rag-rag-rag-rag stb. nyelvtani szerkezet helyett, ami például az északi Santa Cruz nyelvben és a már említett kiwai nyelvben lehetséges, a kutató nyelvésznek nagyon sokféle nem egyszerűen analizálható, sokszor teljesen rendhagyó morféma összeolvadásával képződő úgynevezett portmanteau ragokkal kell megküzdenie. Ez jóval nehezebb, mint az északi Santa Cruz bonyolult, de áttekinthető igeragozásánál fellépő sok ezer forma analízise, és még az elsajátítása is. Ilyen igen nagy számú portmanteau igeutórag jellemezte nyelvek főleg az említett vagy 500 tagú nyelvcsoport tagjai közt található, mint pl. Pápua Új-Guinea központi hegyes vidékén. Többek között az ottani gahuku és benabena nyelvben a mondatvégi igéknél az alany személye és száma, az ige módja (pl. deklaratívus) és ideje nagyon sok olyan összeolvadt portmanteau raggal van jelezve, amelyeknek egyes részei, tehát az alany személyét és számát, az ige módját, idejét és aspektusát jelző ragrészek, külön nem ismerhetők fel. Azonkívül az egyes igék sokfajta különböző igeragozási osztályhoz tartoznak, és sokszor az igető utolsó magánhangzója is változik.

Több nyelvben, mint például a már említett kiwai nyelvben az igető megváltozik, ha az ige tárgya és néha az alanya is nem egyes számú. Ezek a változások azt jelezhetik, hogy a tárgy (vagy alany) kettes, hármas vagy többes számú. Így a kiwai nyelvben 'egyet látni' = *eauri*, 'kettőt látni' = *iauriamá*, 'hármát látni' = *iauribi*, 'többet egyenként látni' = *iauripotoro*, 'többet együtt látni' = *iauri*. A barai nyelvben, Pápua Új-Guinea keleti, keskenyedő részében 'egyed fogni' = *abe*, 'többet fogni' = *ke*, 'egyed adni' = *m-*, 'többet adni' = *vaj*, 'egy ül' = *fi*, 'több ül' = *kari* stb.

9. Jó néhány pápua nyelvnek megvan az a különlegessége, hogy nagyon pontosan ki van fejezve bennük külön igeragokkal, hogy egy cselekvés vagy tény említésénél a beszélőnek mi a véleménye e cselekvésről vagy tényről, például hogy ő tudja, hogy igaz, vagy csak azt hiszi stb. Eszerint a huli nyelvben, Pápua Új-Guinea központi, délkeleti részében öt lehetőség van: 1. a beszélő látta a cselekvést, és tudja, hogy amit mond, az igaz: „az ember megjött (és én láttam jönni)”; 2. a beszélő nem látta a cselekvést a szemével, de hallotta vagy szagolta stb., pl. „dörög az ég!”; 3. nem régi bizonyíték: a beszélő nem látta a cselekvést, de látta a cselekvés eredményeit, és ebből tudja, hogy a cselekvés megtörtént, pl. „te ezt jól csináltad (tehát: én nem láttam, hogy csináltad ezt, de látom a munkád eredményét)”; 4. régebbi bizonyíték: a beszélő nem látta a cselekvést, de látta az eredményeit, és abból tudja, hogy a cselekvés régebben történt, pl. „a disznók valamikor áttörték a kertem kerítését és tönkretették a kertemet”; 5. a beszélő nem látta a cselekvést, de a körülmények miatt az a véleménye, hogy megtörtént, pl. „a barátom nincs itt, tehát valószínűleg hazament”.

10. Az említett 500 nyelvű nagy pápua nyelvcsoport igen sok nyelvében és kisebb mértékben más pápua nyelvcsoportok tagjaiban is néhány nagyon komplikált igeresorozati tulajdonság található. Ezek egy kissé hasonlítanak az ázsiai altaji (török, mongol, tunguz, japán) nyelvekben található és az altaji nyelvészetben „converb”-nek hívott igeresorozati lehetőségekhez, bár az altaji

nyelvi típusok sokkal egyszerűbbek, mint a pápuaiak. A pápua nyelvekben (mint az altaji nyelvekben is) csak egy, a mondat végén álló ige mutatja fel az alanyi személy- és számragokat. A többi ige olyan ragokkal van ellátva, amelyek jelzik a két vagy több ige által kifejezett tevékenységek időbeli, okbeli, sorrendbeli stb. kapcsolatait, és hogy a mondatbeli igék személyalanyai azonosak-e vagy mások, és ha mások, sokszor jelzik, hogy mi a különbség köztük: pl. én—te, én—ők, ti—én, ők—ti, ti ketten—ők hárman; stb. stb. Az utolsó két sajátosság nem fordul elő az altaji nyelvekben, tehát nagyon különleges, bonyolult tünemények a pápua nyelvekben. Adunk egy egyszerű példát a kamano nyelvből. Ez a nyelv Pápua Új-Guinea központi, hegyes vidékének keleti részében honos, benne csekélyek a morfofonémikus változások, amelyek más hasonló nyelvekben elhomályosítják a nyelvtani képet: *u-na-mi-te-su-i-ge-nka vu-gah-a-ne* = (szó szerint: 'ott—nekem—adni—egymásutánság—szándék—egyes szám harmadik személyű alanyrag nem végső igében—alanyváltozás—az utolsó igének az alanya egyes szám második személyű, menni—jövő idő—egyes szám második személyű alany—biztosság' = „amikor ő nekem odaadta ott, te utána biztosan el fogsz menni”). A már említett benabena nyelvben, amelyik a kamano nyelv közeli rokona, a helyzet hasonló, de a jelen lévő erős morfofonémikus változások nagyon megnehezítik a világos tagolást. Ugyanitt minden nem mondatvégű igénél három különböző alanyi utórag lép fel együtt: 1. a nem mondatvégű igének alanyát jelző rag két egymástól eltérő sorozatban: az egyik akkor található, ha a nem mondatvégű és a mondatvégű alany ugyanaz, és a másik, ha nem ugyanaz; 2. egy rag, amelyik azt jelzi, hogy a két alany ugyanaz vagy nem ugyanaz; 3. egy utórag-sorozat, amely a nem mondatvégű igénél azt jelzi, hogy mi a mondatvégű ige alanya. Ezen a három alanyi kitevőn kívül több különböző rag és az ige végének morfofonémikus változásai azt jelzik, hogy a két ige által kifejezett cselekvések egyidejűek, egymás után történnek, az egyiket a másik cselekvés megszakítja, az egyik a másiknak feltétele stb. Még azt kell hozzátenni, hogy a benabena, kamano és hasonló típusú nyelveknél szokásos, hogy a beszélők nagyon hosszú, sok igét tartalmazó mondatokban beszélnek. Például egy esemény vagy mese elmondásánál egy-egy mondat sokszor kitesz két-három oldalt, és ezek néha több mint száz sokfajta nyelvtani formájú nem mondatvégű igét tartalmaznak.

11. Fent már említettük, hogy a pápua nyelvekben az igeragok a cselekvés irányát, a beszélőtől való távolságát stb. is jelezhetik. Ehhez hozzátehetjük, hogy egyes nyelvekben még a cselekvés helyét is jelzik a beszélő helyére vonatkoztatva. Így például a nimboran nyelvben, Irian Jaya északkeleti részében, amelyben mondatvégű igéknél igeutóragok jelzik a tárgyat, a cselekvés helyét vagy irányát, aspektusát, idejét, alanyát és módját, ebben a sorrendben. Tizenhat különböző rag a cselekvés helyét jelzi a beszélő helyére vonatkoztatva, például fölötte, alatta, távol, de még látható, távol és már nem látható stb., vagy mozgást jelző igéknél azt is megadják, hogy hol kezdődik egy cselekvés és hol végződik, például 'innen oda fentig' stb.

Reméljük, ez a rövid vázlat be tudta mutatni — ha csak vázlatosan is — az óceáni világ nyelveinek egyes jelenségeit és különleges tulajdonságait.

WURM ISTVÁN